

Міністерство освіти і науки України

ВІСНИК
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

№ 906

Серія: Історія України.
Українознавство: історичні та філософські науки

Випуск 13

Серія започаткована 1996 року

Харків 2010

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 8 від 25 червня 2010 р.)

Вісник включає статті та матеріали, підготовлені викладачами і науковцями Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна і Східного інституту українознавства ім. Ковальських. Головна увага приділена дослідженню особливостей історіографічного процесу, методологічним питанням, історії та культури України XIX – першої половини XX ст., регіональним студіям.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Редакційна колегія:

д. іст. н., проф. В.В. Кравченко (відп. ред), д. іст. н., проф. В.І.Танцюра (заст. відп. ред.), д. іст. наук, проф. Д.М. Чорний (відп. секр.), д. іст. н., проф. В.А. Греченко; д. іст. н., проф. В.В. Калініченко, д. іст. н., проф. Р.І. Киричок, д. іст. н., проф. В.В. Лантух, д. іст. н., проф. Б.К. Мигаль, д. іст. н., проф. В.В. Петровський, к. іст. наук, проф. В.І. Семененко, д. ф. н., проф. Я.М. Білик, д. ф. н., проф. Н.С. Корабльова, д. ф. н., проф. О.М. Куць, д. ф. н., проф. І.З. Цехмістро, д. ф. н., проф. І.В. Карпенко, д. іст. н. проф. С.О. Наумов, д.ф.н., проф. Л.В. Стародубцева., к. ф. н., доц. М.В. Чугуенко.

Адреса редакційної колегії: 61077, м. Харків, пл.Свободи,4, ХНУ,
кафедра українознавства кім. 485

Тел. (057) 707-51-92

Електронна адреса: siu@univer.kharkov.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11825-696ПР від 04.10.2006 р.

Статті прорецензовано

Видається за сприяння Східного інституту українознавства ім. Ковальських.

ЗМІСТ

ІСТОРИОГРАФІЯ, ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА
УКРАЇНИ ХІХ – ХХ СТОЛІТЬ

Грінченко Г. Г.	
Усні історії: методи аналізу та варіативність публікацій результатів дослідження.....	6
Альков В. А.	
Повсякденне життя мешканців великих міст Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: пострадянська історіографія питання (1991-2010 рр.).....	15
Казанков Р. Ю.	
Концепт «регіон» у сучасній російській та українській історіографії.....	26
Бортник Л. А.	
До історії університетських статутів 1804-1884 рр.....	31
Павлова Т. Г.	
Єдиний університетський простір Російської імперії (на прикладі взаємодії Харківського та С.-Петербурзького університетів).....	38
Чорний Д.М.	
Законодавча і виконавча влади в Конституції УНР: проблеми оцінки документа.....	47
Калініченко В. В.	
Механізми функціонування та структура громадського управління в доколгоспному селі Наддніпрянської України (1917-1930 рр.).....	54
Олянич В. В.	
Оренда і найм: соціально-економічні форми селянського підприємництва в УСРР у 20-х рр. ХХ ст.....	60
Латишева О. В.	
Мазлах С.М. (1878-1937) – реформатор системи державного страхування в УСРР.....	67
Удовенко Л. О.	
Національно-культурна специфіка формування «світу» літературних героїв Василя Стефаніака.....	73
Мариняк Р. С.	
Перспективи становлення театру Лесі Українки на вітчизняній сцені (прогнозування Ю. Шевельова 1943 р. і сьогодення).....	77
РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ	
Звагельський В. Б.	
Про забуту середньовічну дорогу з Посейм'я у Подонцов'я.....	82
Ісасв Т.О.	
Цареборисів: від заснування до утворення Ізюмського слобідського полку.....	91
Арзуманова Т. В.	
Зміни в розвитку етновних процесів у Харківській губернії (друга половина ХІХ ст.).....	103
Заярна Д. О.	
Дворяни Гловайські: на шляху становлення підприємництва у пореформеному Донбасі.....	109
Устименко О. М.	
Харківське училище для незрячих дітей (1886-1917 рр.).....	114
Обченко О. М.	
Особливості розвитку державного шкільництва у Змієві та Зміївському повіті в другій половині ХІХ – початку ХХ століття.....	120
Онацький М. Ю.	
Національний склад приватних підприємців Харківщини за даними Всесоюзного перепису населення 1926 р.....	125
Бадєєва Л.І., Бадєєв В.О.	
Танкове конструкторське бюро № 183 у Харкові (20-30-ті рр. ХХ ст.).....	130
Білостоцький М. О.	
Справа «КР» та ідеологічні кампанії у Харкові (1947 р.).....	136
Лупіка Т. О.	
Сільське господарство Харківщини на тлі Голодомору 1946-1947 рр.....	141

Содержание

ИСТОРИОГРАФИЯ, ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА
УКРАИНЫ XIX – XX ст.

Гринченко Г. Г.	
Устные истории: методы анализа и вариативность публикаций результатов исследования.....	6
Альков В. А.	
Повседневная жизнь жителей больших городов Российской империи в конце XIX – в начале XX века: постсоветская историография вопроса (1991 – 2010 гг.)	15
Казанков Р. Ю.	
Концепт «регион» в современной российской и украинской историографии	26
Бортник Л. А.	
К истории университетских уставов 1804-1884 гг.	31
Павлова Т. Г.	
Единое университетское пространство в Российской империи (на примере взаимодействия Харьковского и Петербургского университетов).....	38
Черный Д. Н.	
Законодательная и исполнительная власти в Конституции УНР: проблема оценки документа.....	47
Калиниченко В. В.	
Механизмы функционирования и структура общественного управления в доколхозном селе Надднепрянской Украины (1917-1930 гг.)	54
Олянич В. В.	
Аренда и наем: социально-экономические формы крестьянского предпринимательства в УСРР в 20-х гг. XX ст.	60
Латышева Е. В.	
Мазлах С. М. (1878-1937) – реформатор системы государственного страхования в УССР	67
Удовенко Л. А.	
Национально-культурная специфика формирования «мира» литературных героев Василия Стефанюка.....	73
Мариняк Р. С.	
Перспективы становления театра Леси Украинки на отечественной сцене (прогноз Ю. Шевелева 1943 г. и современность).....	77

РЕГИОНАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Звагельский В.Б.	
Про забытую средневековую дорогу из Посеймья в Подонцовье	82
Исаев Т.А.	
Цареборисов: от возникновения до создания Изюмского слободского полка	91
Арзуманова Т.В.	
Изменения в развитии этноязыковых процессов Харьковской губернии во второй половине XIX ст.	103
Заярная Д. А.	
Дворяне Иловайские: на пути становления предпринимательства в пореформенном Донбассе (1861-1914 гг.)	109
Устименко А. Н.	
Харьковское училище для незрячих детей (1886-1917 гг.)	114
Обченко А. Н.	
Особенности развития государственной школы в Змиеве и Змиевском уезде во второй половине XIX – начале XX столетия	120
Онацкий М. Ю.	
Национальный состав частных предпринимателей Харьковщины по данным Всесоюзной переписи населения 1926 г.	125
Бадеева Л. И., Бадеев В. А.	
Танковое конструкторское бюро №183 в Харькове (20-30-е годы XX в.)	130
Белостоцкий Н. А.	
Дело «КР» и идеологические кампании в Харькове (1947 г.).....	136
Луника Т. А.	
Сельское хозяйство Харьковщины в период Голодомора 1946-1947 годов	141

Content

HISTORIOGRAPHY, HISTORY AND CULTURE OF
UKRAINE IN THE XIX – XX CENTURES

Grinchenko G. G.	
Oral Histories: Methods of Analysis and Variants of Research Publications	6
Alkov V. A.	
Everyday Life of the City Dwellers of Russian Empire in the Late XIX to the Early XX Century: Post-Soviet Historiography of the Problem (1991 – 2010)	15
Kazankov R. U.	
The Concept of the «Region» in Modern Russian and Ukrainian Historiography	26
Bortnik L.A.	
To the History of Universities Statutes 1804-1884	31
Pavlova T.G.	
Single University Area in the Russian Empire (the case of cooperation of Kharkiv and Petersburg universities)	38
Chorniy D. M.	
Legislative and Executive Power in the Constitution of UPR: Problems of Estimation of the Document	47
Kalinichenko V. V.	
The Mechanisms of Functioning and Structure of Public Management in the Dokolhospna Village of Naddniprojanska Ukraine (1917-1930)	54
Olyanich V. V.	
Lease and Renting: Socio-Economic Forms of Peasant Enterprise in Ukraine in the 1920-th	60
Latysheva O. V.	
Mazlah S. M. (1878-1937) – the Reformer of the State Insurance System in Ukrainian SSR	67
Udoenko L. A.	
National-cultural Specificity of Vasily Stefanik’s Literary Heroes «World» Formation	73
Marinyak R. S.	
The Prospects of Development of Lesya Ukrainka Theater on the National Stage (Y. Shevelev’s Predictions in 1943 and Today)	77
REGIONAL STUDIES	
Zvagelsky V. B.	
About the Forgotten Medieval Way From Sejm to Donets	82
Isaev T. O.	
Tsareborisov: from Inception to the Creation of Izjumsky Slobodskiy Regiment	91
Arzumanova T. V.	
The Changes in the Development of Ethnolanguages Process of Kharkiv Provinces in the Second Half of the XIX Century	103
Zayarna D. O.	
Noblemen Ilovayskie on the Way to Making Entrepreneurship in Post-reform Donbass (1861-1914)	109
Ustymenko O. M.	
Kharkiv School for Blind Children (1886-1917)	114
Obchenko O. M.	
Peculiarities of Development of State Schools in Zmiiv Town and Zmiiv District (Second Half of XIX – the Beginning of XX century)	120
Onatskiy M. Y.	
National Composition of Kharkov Entrepreneurs According to the All-Union Census in 1926	125
Badyeyeva L. I., Badyeyev V. A.	
The Tank Design Bureau № 183 in Kharkiv (the 1920-1930 s)	130
Belostotski N.A.	
Case of «KR» and Ideological Campaign in Kharkov (1947)	136
Lupika T.A.	
The Agriculture of the Kharkiv Region During the Period of Holodomor of 1946-1947	141

УДК: 94:[061.1:364.4-053.2](477).1921/1929

Олянич В.В.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ОРЕНДА І НАЙМ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ФОРМИ СЕЛЯНСЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УСРР У 20-Х РР. ХХ СТ.

Стаття присвячена дослідженню оренди і найму, як соціально-економічних форм селянського підприємництва. Результати дослідження свідчать про те, що селянські господарства були не лише орендарями, але й здавали землю в оренду, відтак цей вид діяльності з обох сторін мав ознаки дрібного підприємництва, позаяк земля відчужувалася на комерційних умовах. Сам факт оренди був для селян формою землеробського бізнесу, бо орендодавець землі мав матеріальну вигоду, отримуючи відповідну плату (грошову чи натуральну), а орендар обробляв її.

Ключові слова: оренда, найм, селянське підприємництво, орендар, наймит, селянські господарства.

Статья посвящена исследованию аренды и найма, как социально-экономических форм крестьянского предпринимательства. Результаты исследования свидетельствуют о том, что крестьянские хозяйства были не только арендаторами, но и арендодателями земли в аренду, следовательно этот вид деятельности из обеих сторон имел признаки мелкого предпринимательства, поскольку земля отчуждалась на коммерческих условиях. Сам факт аренды был для крестьян формой земледельческого бизнеса, потому что арендодатель земли имел материальную выгоду, получая соответствующую плату (денежную или натуральную), а арендатор обрабатывал ее.

Ключевые слова: аренда, наем, крестьянское предпринимательство, арендатор, наймит, крестьянские хозяйства.

The article is devoted to research of lease and renting, as socio-economic forms of peasant enterprise. Research results testify that the peasants economies were not only tenants but also lessors of earth in the lease, consequently this type of activity from both sides had the signs of shallow enterprise, as earth was alienated subject to the conditions commercial. The fact of lease was for peasants by the form of agricultural business, because the lessor of earth had a material benefit, getting the proper pay (money or natural), and a tenant processed her.

Keywords: lease, renting, peasant enterprise, tenant, hireling, peasants economies.

Сьогодні в Україні велика увага приділяється відродженню сільського господарства, тому дослідження господарських форм приватного сільськогосподарського підприємництва українських селян у 20-х рр. ХХ ст., має наукове і прикладне значення. Заслугове на наукове переосмислення проблема орендних відносин та найми робочої сили, позаяк вони були організаційними формами селянського підприємництва, бо для обох сторін приносили матеріальний прибуток.

Історія орендних відносин та наймиства періоду непу не була належним чином висвітлена в історичних та особливо історико-економічних дослідженнях аграрних відносин в Україні. Перші спроби визначення проблеми оренди і наймитства були здійснені у 20-х рр. В. Качинским, П. Свашенком, С. Струмилиним, Б. Колесниковим [5,6,13,14]. Після згорання непу простежувалася відсутність об'єктивних та неупереджених робіт стосовно цієї проблеми, позаяк орендні відносини та наймитство селянського двору розцінювалися як «капіталістичі» та «експлуататорські». Формування сучасної історіографії почалося з початку 1990-х рр. У публікаціях українських істориків В. Калініченка [3,4], С. Ляха [8] висвітлюються різні аспекти аграрної історії українського суспільства в контексті теорії тоталітаризму, відтак постали питання руху опору селян, одержавлення кооперації і профспілок, примусової колективізації, політики розкуркулення, депортацій, репресій, голодомору. Вони є актуальними з наукової точки зору,

позаяк до початку 90-х рр. свідомо спотворювалися істориками, а деякі явища і процеси взагалі замовчувалися.

В історико-економічних дослідженнях орендні відносини та наймана робоча сила в сільському господарстві висвітлюються в контексті соціально-класових відносин, відтак постає проблема «кабальних форм оренди» землі [4, с. 118-119], а також «обмеження і витіснення капіталістичних елементів», тобто приборкання «експлуаторських тенденцій», в українському селі [8, с. 119]. Історики, які вивчають питання оренди землі та найму, зосереджуються на еволюції її форм та статистичних показниках. Орендні відносини – процес діалектичний, який не обмежується передачею землі від одного типу господарів до іншого, тому необхідно з'ясувати їх дві складові: здавання землі в оренду і використання її. Селянські господарства були не лише орендарями, але й здавцями землі в оренду, відтак цей вид діяльності з обох сторін мав ознаки дрібного підприємництва, оскільки земля відчужувалася на комерційних умовах. Сам факт оренди був для селян формою землеробського бізнесу, бо здавець землі мав матеріальну вигоду, отримуючи відповідну плату (грошову чи натуральну), а орендар обробляв її.

Використовуючи матеріали весняних обстежень селянських господарств та зведені статистичні довідники 20-х рр., розглянемо орендні відносини, які фактично були формою поземельної, з точки зору селянського бізнесу, підприємницької діяльності. На початку 20-х рр. оренда землі дозволялася винятково незаможним селянським господарствам, хоча й вони обмежувалися терміном оренди. Радянські органи влади регулювали відносини оренди землі, які відбувалися згідно з чинним законодавством та Земельним кодексом УСРР 1922 р. [16, с. 388]. Протягом 20-х рр., збільшуючи терміни оренди, держава фактично і юридично визнала оренду землі як соціально-економічну форму селянського сільськогосподарського підприємництва.

Перші узагальнюючі дані про орендування та здавання землі в оренду селянськими господарствами з'являються в матеріалах весняного обстеження сільського господарства 1924 р. Вони були опубліковані в серії сільськогосподарської статистики ЦСУ УСРР. Виокремлення інформації про орендарів та здавців землі дозволяє з'ясувати мотиви, за умови володіння даними про рівень землезабезпечення господарств землею. На Волині орну землю орендували 1,1%, а здавали в оренду 3,1% господарств [9, с. 56], тобто селяни більше передавали, але переважно протягом року. На одне господарство пересічно припадало 3 дес. орендної землі, хоча з наділом у 4–6 десятин орендували 5 десятин, з наділом 6–9 десятин брали в оренду 9 десятин. Люди не мали надлишку робочої сили та робочих коней, використовуючи працю членів родини. Для малоземельного поліського селянина додаткова рілля була джерелом поповнення сімейного бюджету.

Підприємницький характер оренди землі виявився в її організаційно-господарських умовах: грошових, натуральних – за певну частину врожаю, за відробітки тощо. Так, на Донеччині 746 господарств орендували землю на умовах грошового зобов'язання, 390 за відшкодування натуральної плати, 180 за частину врожаю, 354 за відробітки, 1511 за різні форми міжгосподарських розрахунків [9, с. 56]. На Катеринославщині переважала грошова та натуральна форми сплати за орендовану землю, якої дотримувалося 2672 господарства, хоча для з'ясування ознак підприємницько-виробничої діяльності селянського двору достатньо самих умов та принципів оренди, які свідчили про поширену в українському селі систему функціонального перерозподілу незадіяної орної землі між селянами.

Наявність вивільнених із господарського обороту земель, тобто залишених без належного обробітку в селянському секторі, а також із державного фонду, створювали умови для їх оренди. Основним регіоном оренди землі був Степ, де у 1925 р. зосереджувалося 86,6% орендного фонду земель УСРР, у 1926 р. 82%, у 1927 р. 78,1%, у 1928 р. 78,6%, у 1929 р. 74,6%, а на другому місці перебувало Лівобережжя, далі Правобережжя та Полісся [4, с. 120]. Перевага орендних відносин в Степу пояснювалася виразною зерною спеціалізацією селянських господарств фермерського типу, про що писав тоді чиновник Наркомзему УСРР В.М. Качинський [5, с. 98-106]. Забезпечені робочою худобою та необхідним реманентом і технікою заможні селяни прагнули до розширення посівного зернового клину шляхом оренди, позаяк іншої можливості не мали. Селяни орендували землі цукрових заводів, радгоспів, але в оренді переважала земля односельців або сусіднього села.

Оренда землі була переважно справою забезпечених робочою худобою та реманентом, бо ця форма землеробського бізнесу вимагала значних енергетичних витрат. Наявність орендної землі в селянському землекористуванні залежала саме від матеріально-технічного озброєння селянського двору.

Матеріали весняного обстеження сільського господарства 1927 р. показують безпосередню залежність здавання землі в оренду від наявності або відсутності худоби. Чим менше землі та худоби було на одне господарство, тим більше з них віддавали землю в оренду. На Правобережжі на 100 господарств з наділом до однієї десятини землі припадало 76,9 дворів без будь-якої худоби, тому 76 здавали придатну, а 73 орну землю [11, с. 227]. Якщо на сто господарств траплялося 24 без робочої худоби, а землі надільної було 1–2 дес., то в оренду здавали 6 дворів на сотню дворів, використовуючи супругу для обробітку. Групи господарств з наділом від 10 і більше десятин лише орендували, не здаючи в оренду жодної десятини орної землі. На Лівобережжі і в Степу також спостерігалася подібна ситуація, яка дозволяє говорити про чітку соціально-економічну закономірність орендної форми землекористування: малоземельні господарства орендували якомога більше землі, якщо мали робочу худобу, а основним орендарем були господарства фермерського типу. Для них додаткова земля становила своєрідний стабілізаційний фонд, позаяк дозволяла виходити на валовий збір зернових вищий по району, відтак тримати хліб до його вигідної реалізації навесні. У Степу на 100 господарств припадало орендарів від одного до шести з наділом до трьох десятин, а від 24–32 надільної землі 73–79 дворів, хоча селяни цих землезабезпечених груп дозволяли собі здавати певну частину землі в оренду.

Регіональний аспект орендних відносин демонструє їх залежність від природно-кліматичних умов, крім з'ясованих нами матеріально-господарських. Так, на 100 господарств Запорізької округи припадало орендарів 23, здавців землі в оренду – 19, на Мелітопольщині 27 орендарів та 26 здавців, на Херсонщині 24 орендарі і 27 здавців [11, с. 237]. Зовсім іншою була ситуація в Коростенській окрузі, де на 100 господарств припадало 5 орендарів та близько трьох здавців землі, на Глухівщині 3–4 орендарі та 7 здавців. Для господарств степової смуги був надлишок, а для лісової – брак вільних земель.

Радянська держава скасувала право приватної власності на землю, відтак вона перестала бути товаром, але не втратила продуктивних властивостей і соціально-економічних цінностей, будучи основним засобом виробництва в сільському господарстві. Наявність землі для селянського двору була його візитною карткою, яка засвідчувала соціальний статус, а господареві додавала авторитету. Орендна форма землекористування фактично реанімувала відносини купівлі–продажу селянської землі, але у спосіб вилучення з неї прибутку, не маючи на неї права власності. Селянин, особливо з належним рівнем забезпечення робочою худобою та реманентом, виявляв економічний інтерес до оренди землі. За даними Наркомфіну УСРР, опублікованими в офіційному статдовіднику сільськогосподарської статистики, орендарями були найстабільніші селянські господарства.

Для малоземельного Полісся прибутковість господарств не дуже позначилася на оренді землі, позаяк бракувало вільних земель, але тенденція проглядалася: чим заможнішими були господарства, тим більше прагнули оренди. Кількість селянських господарств Правобережжя, які мали прибуток від 100 до 300 крб., збігалися з кількістю господарств Полісся з цим рівнем прибутку. Лівобережжя давало зростання питомої ваги орендарів серед господарств з прибутком від 600 до 1000 крб., які становили 23–37% в регіоні. Винятком був Степ, де орендувала землю половина господарств з прибутком від 600 до 1000 крб., навіть малоприбуткові перевищували питому вагу орендарів Полісся та Правобережжя разом узятих.

Обернену пропорційність мали показники господарств, які здавали землю в оренду. На Поліссі таких селянських дворів було не більше 3%, а основними здавцями були господарства з прибутком 100 крб., для яких орендна форма була джерелом існування, та з прибутком понад 1000 крб., які примножували маєтність, заможність. У Степу в оренду здавали переважно господарства з прибутком від 100 до 150 крб., які становили 23–38%, а заможні 3–4% [2, с. 22], тобто селянин-орендар, що брав землю, і орендавець, прагнули матеріальної вигоди, демонструючи підприємницькі навички.

Оренда землі стала для українських селян звичною формою землеробського підприємництва, а зростання селян-орендарів упродовж 20-х років засвідчувало її пріоритетність. Virізняючись питомою вагою господарств, які орендували землю, їх загальна динаміка в природничо-історичних районах мала позитивний характер.

Зазначу, що у 1917 р. землю орендувало 30,7% господарств України, але більшовицька аграрна революція зруйнувала соціально-економічні основи для поширення орендних відносин. Стабілізація непу поступово відроджувала оренду землі, а проголошення курсу на масову колективізацію започаткувало її згортання в українському селі. Якщо зважити на те, що в Україні напередодні колективізації налічувалося близько 5 млн селянських дворів, то фактично кожен п'ятий орендував землю. Цей факт свідчить про недосконалість та класову обмеженість аграрної реформи більшовиків, а з іншого боку про підприємницьку діяльність селянських господарств.

Формаційно-класовий підхід офіційної статистики до групування орендарів за соціально-економічними ознаками, характерний для багатьох статистичних довідників, зайвий раз демонструє факт пріоритетності оренди землі для селянських господарств. Так, у 1927 р. «пролетарські» групи, що орендували землі, становили 5,8%, у 1929 р. 6,8%, а «дрібні товаровиробники» та «дрібнокапіталістичні» – 76,6% господарств, а здавали – «пролетарі» і «напівпролетарі» у 1927 р. – 79,6%, у 1929 р. – 39,8%, «дрібнотоварні» 14,9% у 1927 р. та 9,7% – у 1929 р. [2, с. 22]. Перевага забезпечених господарств серед орендарів землі була цілком логічною, позаяк вони мали знаряддя для її якісного обробітку, а їх незначний відсоток серед здавців пояснюється вагомністю цієї форми землеробського підприємництва для них. Земля і праця на ній шанувалися тоді, тому суборенда, хоч і заборонялася, але не була поширеною на селі, бо орендована рілля використовувалася максимально.

До революції південні райони України вирізнялися багатоземеллям, оскільки відсутність общинного землекористування сприяла зростанню подвірною. Селянин уважався тут господарем, якщо мав 60 десятин, а при 30 десятинах його двір називався «напівгосподарством» [6, с. 45]. Радянська влада скасувала приватновласницькі поземельні відносини, дозволивши лише оренду. Практика орендування сформувала і її ціну. Попит заможних селян на землю, особливо в степовій смузі, встановив грошову суму оренди, яка сягала 10 крб. за десятину (до 1917 р. – 15–25 крб.) [6, с. 45]. Натуральна оплата оренди була вигідною для здавця, адже він отримував третину врожаю («третій сніп»), а за умови, якщо віддавав в оренду робочу худобу та реманент, то половину врожаю – «другий сніп». Здавець допомагав орендареві, відпрацьовуючи 5–6 днів за десятину зданої землі, якщо орендар обробляв її власною робочою худобою та реманентом.

Одночасно з орендою землі відбувалося використання найманої праці в селянському або колективному господарствах. У радянській історіографії соціальні аспекти наймитства висвітлювалися в контексті теорії класової боротьби, протиставлення наймитів і заможних селян, експлуатації підліткової праці з боку «куркулів-мироїдів» тощо. Українські дослідники розглядали інститут наймитства як соціальну складову сільськогосподарських робітників, вивчаючи їхні умови праці та побут [8, с. 125]. В літературі, яка виходила протягом 20-х рр., з'ясовувалася соціально-економічна природа заможного селянського господарства, виокремлювався їх найпоширеніший тип, що використовував оренду землі та найману працю [6, с. 41]. На таких теоретичних принципах була побудована діяльність органів статистики, які займалися вивченням податкових можливостей селянських дворів.

Соціальний інститут наймитства в українському селі вирізнявся кількістю різних груп батраків, формами і терміном використання їхньої праці, віковим складом. Так, у 1920 р., за підрахунками С.Г. Струмліна, 66,7 тис. селянських господарств наймали 112 тис. робітників [15, с. 15]. Історики, які досліджують становище наймитів в УСРР 20-х рр., називають іншу цифру – 164,5 тис., беручи до уваги кількість річних і строкових наймитів у селянських господарствах та земгорадах [8, с. 26]. Зважаючи на голодні 1921–1922 рр., загін сільських наймитів неухильно зростав. Громадсько-профспілкова організація – Всеробітземліс, яка переймалася соціально-економічним становленням найманих сільгоспробітників, фіксувала факти приховання справжньої кількості наймитів. Наприклад, у 1923 р. Чернігівський губвідділ Всеробітземлісу виявив 2293 наймити, хоча «...батраків на Чернігівщині буде не менше 6000» [14, с. 24]. Південна частина губернії

(Конотопщина, Борзенщина, Ніжинщина), яка спеціалізувалася на культивуванні цукрового буряка, могла поглинути велику кількість сезонних найманих робітників. Серед чернігівських наймитів половину становила селянська молодь, яка не знаходила застосування в селі, позаяк Чернігівщина – «...взагалі губернія малоземельна і прирізка, яку селяни получили в результаті націоналізації і захоплення нетрудових земель, за малими винятками, дуже мало збільшили селянське господарство» [14, с. 25]. За таких обставин різновікові групи сільського населення шукали вигідних умов найму в селянському господарстві, земгромаді, радгоспі.

Зменшення чисельності найманих робітників у 1928–1929 рр. пояснюється загостренням «класової боротьби», тобто здійсненням політики розкуркулення, колективізації, примусових хлібозаготівель, – тобто низки соціально-економічних заходів, які обмежували використання найманої праці. 13 серпня 1929 р. РНК УСРР видав постанову про ознаки куркульських господарств, до яких відносилася «систематична наймана праця» [7, с. 106-107]. Вона стала соціально-політичною ознакою селянських господарств, які обкладалися непомірними податками, тому уникали найму. Подвоєння кількості наймитів у 1925–1926 рр., які були апогеєм непу, крім правового врегулювання відносин найму та сталості самої практики, було зумовлене відновленням економічного потенціалу сільського господарства, розширенням посівного клину зернових і технічних культур. Профспілкові організації подавали дещо іншу динаміку кількісного складу осіб, які працювали за наймом в сільському господарстві.

Сільське господарство забезпечувало використання найманої робочої сили, враховуючи працю дорослих і підлітків. Багатогалузевість сільськогосподарського виробництва поглинала робочий час чоловіків і жінок, хоча їхня пропорційність не свідчить про однотипність застосування їх, позаяк жінки займалися доглядом дітей, тобто були нянями, переймалися побутовими справами, а чоловіки землеробством. Підлітки були пастухами, погоничами.

Соціальна категорія сільськогосподарських робітників ототожнювалася з професійними працівниками радгоспів та лісгоспів, які вважалися найманими, уклавши відповідну угоду. Основна кількість найманих робітників зосереджувалася в радгоспах та в селянських господарствах.

Необхідно зазначити, що серед найманих працівників радгоспів постійних було тоді близько 29 тис., сезонних 34–44 тис., а поденних 246–266 тис. осіб [17, с. 251]. Сезонні і поденні наймити представляли селянське населення, яке не знаходило зайнятості в сімейно-трудовому господарстві. За матеріалами весняного обстеження селянських господарств 1926 р. лише у п'яти округах (Артемівському, Катеринославському, Мелітопольському, Сталінському, Харківському, Херсонському) кожне п'яте або четверте господарство направляло річних і строкових робітників. Питома вага господарств з поденними та відрядними найманцями, відправленими на заробітки, була ще вищою. Із 41 округи лише п'ять мали менше 20 господарств на сотню, які відправляли поденних наймитів, а решта від 21 до 52 [10, с. 220]. Високим рівнем використання поденних наймитів вирізнялися господарства Тульчинської (52,1), Могилівської (38,5), Коростенської (47,0), Кам'янецької (48,5), Волинської (40), Бердичівської (37,7) округ, які спеціалізувалися на вирощуванні технічних культур (цукровий буряк, хміль, льон, коноплі), що вимагали максимального використання малокваліфікованої робочої сили.

Показовою є залежність найму робочої сили від майнового стану господарства. Так, у 1927 р. на 100 господарств припадало 10 дворів з наділом від 16 до 20, 14 від 20 до 24, 23 від 28 до 32, від 32 і більше десятин, які протягом року наймали строкових робітників, а основна ж маса, яка наймалася, зосереджувалася в межах однієї–двох десятин на двір [11, с. 226]. Чим вищою була землезабезпеченість, тим більше припадало на двори найманих працівників, особливо з наділом від 16 до 20 десятин, які мали від 42 до 64 наймитів різної форми зайнятості – річні, строкові, поденні, відрядні. Подібна тенденція була характерна для 1928 р., коли на 100 господарств припадало близько 3-х, які протягом року наймали постійних і строкових робітників, 23 поденних і 24 відрядних, а наймалися на постійну або строкову десятку, на поденну 30, відрядну 16 дворів [12, с. 186].

До найму вдавалися переважно члени селянської родини, які не знаходили продуктивної діяльності. Саме вони становили дві третини заробітчан, а голови сімей – 12% [16, с. 251]. Серед

наймитів, які виходили на заробітки, з робочою худобою, але без засіву у 1927 р. було 0,4%, із засівом – 28,5%; без робочої худоби, але з засівом – 41,6% [17, с. 251]. Для них найм був формою землеробських заробітків. Наприклад, у 1927 р. із 354 тис. наймитів, зайнятих у селянських господарствах, на польових роботах працювало 179 тис., пастухами 94 тис. [2, с. 33], решта була зайнята на інших видах сільськогосподарських робіт. Економічно міцні селянські господарства фактично були роботодавцями для решти односельців, а також для інших сіл. Вибіркові дані обстеження щодо використання робочої сили в селянських господарствах, наведені у 1927 та 1929 р., свідчать про те, що 29,1% господарств у 1927 та 31,3% у 1929 р. відчужували власну робочу силу, тобто відряджали дорослих і підлітків у найми, а наймали 22,4% та 23,8% [1, с. 92]. Серед так званих пролетарських і напівпролетарських груп питома вага господарств з відчуженням робочої сили становила 59%, а з наймитами близько 11%. Дрібні товаровиробники, тобто заможні господарства, намагалися наймати робітників, тому серед них дворів з наймитами було майже половина, а з відправленими до найму 14% [1, с. 93].

Наймит у селянському господарстві залишався селянином, а угода з хазяїном про умови праці свідчила про тимчасову діяльність. Траплялось таке, коли господар і наймит працювали одночасно до 12 і більше годин, отже на нормований робочий день ніхто не звертав уваги, особливо у весняно-літній період. Світловий день правив за норму. Оплата праці батрака була різною в українських селах, а за формою – грошовою, натуральною, відробітковою. Наприклад, в Янівсько-Краснянській волості Чернігівського повіту у 1923 р. оплата жіночої роботи по господарству та в полі становила 4 пуди жита на місяць, а сторожа – 10 пудів на місяць, але протягом року [14, с. 25]. Договори між наймитом та господарем, зареєстровані сільською радою, мали різну одиницю оплати: 36 пудів жита, чоботи, одяг, крам. Строкові робітники мали грошову оплату: чоловіки – 69 крб., жінки 43 крб., підлітки 30 крб. на рік, маючи власний робочий одяг [14, с. 25]. Якщо наймач дотримувався умов договору та своєчасно платив наймитові, то його заробітки покривали середню врожайність однієї десятини, тому, маючи двох «відчужених» та декілька десятин землі в оренді, селянин-господар жив наймом, тобто займався своєрідним землеробським бізнесом. Заробітки дозволяли наймитові поповнити бюджет селянського двору.

Місячна зарплата наймита пересічно становила на Поліссі – 10,7 крб. у 1927 р. та 12,9 крб. У 1928 р., на Правобережжі 10,3 та 11,9 крб., на Лівобережжі – 11,4 та 12,2 крб., в Степу – 16,4 крб. та 17,2 крб., в гірничому регіоні 18,4 та 23,8 крб. [17, с. 252]. Оплата праці наймита в селянському господарстві сягала 12,5 червінців, а в інших наймачів 21 червінець [17, с. 252]. Термін найму тривав від 4 до 7 місяців, тобто мав сезонний характер, відтак один наймит міг заробити від 50 до 147 крб., а отже, купити корову, яка коштувала у жовтні 1927 р. 102 крб., а 4-х річний робочий кінь 158 крб. [18, с. 10]. Селянське господарство, особливо так зване «маломіцне», розраховувало на сезонні заробітки власних наймитів, щоб придбати коня, корову, тобто стати повноцінними господарями. Будучи членами Всеробітземлісу, наймити сподівалися на дотримання наймачами умов договору, відтак і соціальних гарантій. «Деякі наймити, вступаючи в спілку, – писав очевидець тих подій у 1927 р., – були дійсними наймитами, тобто жили переважно на заробітки з наймів. Але поволі ставали вони самостійними хазяїнами. Стають вони хазяїнами з різних причин: або батько вмер і залишив синові-наймитові господарство, або пристав наймит кудись у приїми, одружився з хозяйською дочкою й починає самостійно хазяїнувати, або, буває, пощастить наймитові добре заробити, купить він коняку та дещо з реманенту, залізе ще в борги, а земля є, й починає собі хазяїнувати. У всіх таких випадках наймит починає жити не з наймів, а переважно зі свого господарства, і хоч іноді він і ходить у найми, але думки його вже не ті; вже він не цікавиться становищем наймитства та його покращенням, а цікавиться своїм господарством, як би його покращити» [13, с. 3-4]. За таких сприятливих умов, про які писав сучасник, наймит ставав господарем, а головною мотиваційною складовою його заробітчанства, яке мало всі ознаки підприємницької діяльності в індивідуальній формі, було розширення і зміцнення власного господарства. Наймит і його наймана праця свідчили про особливий вид комерційно-підприємницької діяльності селянського двору не з метою «наживи», а заради виживання.

Соціально-економічний тип сільського наймита виявився значно складнішим за його суто класової характеристики, особливо в межах села, коли дорослий або наймит-підліток були

одночасно селянами-хліборобами й найманими робітниками. Їх поєднання свідчило про специфічний вид заробітчанства, а відносини найму – про організаційно-господарську форму підприємництва. Зберігаючи власне господарство, хоч і слабе економічно, його представники працювали в іншого селянина, здобуваючи грошову чи натуральну форму оплати сільськогосподарської праці. Господар-наймач користався працею односельців, але міг віддати у найм членів власного двору, позаяк спостерігався надлишок робочих рук. Орендні відносини, а вони торкнулися майже третини господарств України, були прихованою формою торгівлі землею, але через використання її природних властивостей. Дослідники селянського господарства у 20-х рр. підкреслювали широкий розвиток оренди землі, тому що відсутність юридичної підстави для приватизації не дозволила заможним селянам здійснити концентрацію земельної власності, навіть в межах колишніх поміщицьких розмірах. Оренда стала своєрідним функціональним заміником права додаткового землекористування, натомість власності.

Література

1. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Вип. 2. – Х., 1930.
2. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Х., 1929. – С. 22.
3. Історія українського селянства. – К.: Наукова думка, 2006.
4. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Х.: Основа, 1997.
5. Качинский В. Молодая порось фермерства в украинской степи // Хозяйство Украины. – 1925. – № 6.
6. Колесников Б. Деревня. Куда она идет. Очерки. – Х., 1925.
7. Коллективизация і голод на Україні 1929–1933. Збірник документів і матеріалів, 2-е вид. – К., 1993.
8. Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. – К.: Вища школа, 1990.
9. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1924 р. (Вибірковий перепис населення селянських господарств). Статистика України № 59. – Х., 1925.
10. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1926 р. Статистика України № 94. – Х., 1927.
11. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1927 р. (Вибірковий перепис селянських господарств). Статистика України № 130. – Х., 1928.
12. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1928 році / Вибірковий перепис селянських господарств. Статистика України № 160. – Х., 1929.
13. Саприкин Ф. Як засмічується спілка // Сільськогосподарський пролетар. – 1927. – № 1.
14. Свашенко П. Батрак на Чернігівщині // Сільськогосподарський пролетар. – 1923. – № 4.
15. Струмилин С. Г. Динамика батрацкой армии в СССР // Наемный труд в сельском хозяйстве. Статистико-экономический сборник. – М., 1926.
16. СУ УССР. – 1922.
17. Україна. Статистичний щорічник 1929. – Х., 1929.
18. Ціни на продукти сільськогосподарського виробництва в сільських місцевостях України за 1925–1927 рр. Статистика України № 145. – Х., 1928.